

СОЦІАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ОСОБИСТІСНОЇ ПРОБЛЕМИ

У статті представлена загальна схема соціального аналізу особистісної проблеми. Автор виокремлює п'ять контрагентів суб'єкта, які на соціальному рівні забезпечують його невротичне функціонування. Зроблено психологічний опис контрагентів. Проаналізовано особливості поведінки та перспективи розвитку суб'єкта залежно від актуального соціального оточення.

Ключові слова: невротичний стан, особистісна проблема, соціодинаміка, абсурд, конфлікт.

Постановка проблеми. У попередніх публікаціях нами започатковано вирішення проблеми невротичного розвитку особистості з позиції цілісного та системного підходу. Зокрема, була розкрита тема психофізіологічного механізму формування невротичного розладу, пов'язаного з одночасним виникненням двох емоційних реакцій [1]. Однак у психотерапевтичній діяльності розуміння цього механізму безпосередньо не використовується. Адаже психотерапевт може лише робити припущення щодо характеру психофізіологічного стану суб'єкта. Доступним для аналізу є тільки момент фіксації ультрапарадоксальної інверсії нервових процесів. Більш цінним у практичній роботі є аналіз соціальної динаміки неврозу. Власне, класична психотерапія ґрунтується на з'ясуванні специфіки соціального розвитку суб'єкта. Тобто найбільш економний шлях до внутрішньопсихологічного конфлікту особистості лежить через оцінку соціальної динаміки суб'єкта. Припускається, що суб'єкт неодмінно буде проектувати власну психологічну суперечність на соціальне оточення. Отже, задача психотерапії полягає в розробленні теорії соціального розвитку невротичного суб'єкта, яка би пояснювала соціально-психологічну траєкторію, за якою відбувається психотизація та самоактуалізація особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основним соціальним показником невротичного розладу є підвищена і регулярна конфліктність суб'єкта. Конфліктність, у свою чергу, передбачає наявність осіб, які забезпечуватимуть створення і розгортання конфлікту. Отже, одна з основних проблем психотерапії полягає у встановленні основних контрагентів невротичного суб'єкта і з'ясуванні загального механізму соціального конфлікту.

Блискучий приклад такої спроби здійснено С. Карпманом у концепції Драматичного трикутника [2; 3]. Як основні учасники конфлікту (психологічної гри) були виокремлені Жертва, Переслідувач і Рятівник. Ця ідея виявилась пер-

спективною. Зокрема, А. Петровський спробував її трансформувати в Трагікомічну піраміду, додавши роль Щасливчика [4]. Назагал у транзакційному аналізі Е. Берном [5; 6], К. Штайнером [7] продуктивно розроблялося положення про те, що невротичний суб'єкт може несвідомо обирати життєвий сценарій із передбаченим реєстром контрагентів.

Інакше кажучи, ідея про те, що існує сталий реєстр контрагентів супроводу невротичного суб'єкта, є не новою, хоча й не набула значного поширення поза транзакційним аналізом. Навпаки, спроби досягти психотерапевтичного ефекту, наприклад, шляхом адекватних розстановок у межах родини (школа системних сімейних розстановок Б. Хеллінгера [8]) призводили до критики такого підходу [9].

Наш підхід базується на припущенні, що коли існує єдиний механізм невротичного розладу, то повинен існувати усталений реєстр учасників спроектованих суб'єктом конфліктів. Якщо суб'єкт проходить ті самі етапи неврозу, значить, їм повинні відповідати чітко визначені соціальні умови. Невротична імперативність поведінки не може передбачати високої варіативності поведінки учасників конфліктів. Звужена невротичним розладом поведінка суб'єкта повинна передбачати наявність такого набору контрагентів, який, зрештою, закономірно приведе суб'єкта до одного з небагатьох варіантів особистісного розвитку.

Мета статті. Метою роботи є встановлення реєстру основних контрагентів, які супроводжують невротичного суб'єкта, і прогнозування результатів соціальної інтеграції залежно від сформованої соціальної динаміки.

Виклад основного матеріалу. У нашому розумінні контрагент – це особа, яка перебуває в оточенні суб'єкта, на певній відстані від нього і має чітке функціональне призначення незалежно від власних особистісних диспозицій. Ми не маємо об'єктивних підстав виокремлювати контрагентів на підставі їхніх характерологічних описів, хоча знання їхніх диспозиційних якостей дозво-

ляє висувати певні припущення. Визначальною є суб'єктивна оцінка контрагента з боку невротизованої особистості.

У результаті узагальнення власного психотерапевтичного досвіду, аналізу поведінки невротизованих осіб у класичній художній літературі та частково спираючись на положення транзакційного аналізу, нами виокремлено п'ять основних контрагентів. Разом вони утворюють комунікативну систему, яка визначає характер соціальної інтеграції особистості та її психічне здоров'я загалом. Водночас контрагенти можуть бути незнайомі один з одним. Для зручності аналізу контрагенти отримують метафоричні прізвиська у зв'язку з їх функціональним призначенням: Повітряний змій, Кобра, П'явка, Удав, Вуж. Контрагенти становлять дві антагоністичні пари (Повітряний змій – Кобра; Удав – П'явка); один контрагент не має соціального опонента (Вуж).

Коротко охарактеризуємо контрагентів.

1. Повітряний змій (удавано страшний і контрольований) – це контрагент, який суб'єктивно сприймається як небезпечний опонент, хоча насправді для суб'єкта небезпеки не становить. Суб'єкт час від часу вступає з Повітряним змієм у показову конфронтацію, що створює основний антураж конфліктності суб'єкта. Повітряний змій, у свою чергу, виконує роль цапа відбувайла. Його функції часто покладаються на найближчих колег, родичів.

2. Кобра (непомітний і небезпечний) – це контрагент, який має певні патологічні риси, які суб'єкт прагне наслідувати. Суб'єкт несвідомо сприймає ці риси як привабливі, інтеграційні (у нього вони асоціюються із психологічною силою). Зазвичай йдеться про дезінтеграційні риси: нарцисизм, егоїзм, агресивність тощо. Однак на свідомому рівні суб'єкт завжди намагається дистанціюватися від них, уникаючи очевидного етичного конфлікту. Суб'єкт не просто несвідомо наслідує Кобру, але інколи наважується перевершити її. Їхня конфронтація прихована. Вона може відбуватися за посередництва Повітряного змія. Зазвичай роль Кобри виконує дещо віддалена від суб'єкта особа, з якою немає можливості щоденно вступати у відкрити конфронтацію.

3. Удав (лагідний і смертельний) – це найбільш авторитетний для суб'єкта контрагент, з яким відсутня конфронтація. Суб'єкт дослухається до Удава і навіть часом підкорюється, попри свою загальну конфліктність. Удав може індоктринувати суб'єкта, повернути до альтернативної концепції буття. Тобто цей контрагент може «упіймати» суб'єкта і витягти з невротичної ситуації, щоправда, звільнення буде фіктивним: він «обіймає» й одночасно «душить». Удавами можуть бути гуру різного масштабу: вихователі, священники, психотерапевти, сектанти, шахраї, видатні особи тощо.

4. П'явка (неприємний і корисний) – це найбільш психічно адекватний контрагент, який здатен і погоджується повертати суб'єкта з ілюзорного світу, не уникаючи водночас конфронтації. П'явка ніби висмоктує із суб'єкта невроз, створюючи умови для особистісних змін. Проте П'явка зазвичай тримається суб'єктом на безпечній для змін дистанції. Частіше П'явками стають старші колеги, знайомі, родичі. Зрідка – друзі.

5. Вуж (підтримуючий і некорисний) – це контрагент, який обманює суб'єкта, створює і підтримує ілюзію відсутності в нього особистісної проблеми. Часто-густо Вуж у такий спосіб вирішує власні особистісні проблеми (симбіотичний інфантилізм). Але функціональне призначення Вужа полягає у створенні ілюзії відповідності невротичної картини світу суб'єкта об'єктивній реальності. Роль Вужа виконують молодші колеги, родичі та найближчі друзі.

П'ять контрагентів ми розташовуємо в Соціальному ромбі (рис. 1). Його протилежні вершини – це антагоністичні пари. На перетині діагоналей розташовується п'ятий контрагент – Вуж. Соціальний ромб допомагає орієнтуватися у взаємодії суб'єкта і прогнозувати динаміку його розвитку. Антагоністичні вершини Соціального ромба Удав – П'явка вказують на ступінь близькості суб'єкта до психозу чи нівелювання невротичного розладу. Вершини Кобра – Повітряний змій вказують на ступінь гостроти та ризику соціальних відносин.

Рис. 1. Соціальний ромб

Ця схема дозволяє виокремлювати типові для невротичного суб'єкта ситуації взаємодії. Ми схильні розрізняти великі й малі соціальні трикутники. Великі трикутники вказують на ситуацію потенційної взаємодії суб'єкта, а малі – на ситуацію конкретної взаємодії.

Великі соціальні трикутники:

- Кобра – Повітряний змій – П'явка – трикутник нівелювання неврозу;
- Кобра – Повітряний змій – Удав – трикутник фундаментальної фрустрації;
- Кобра – Удав – П'явка – трикутник гострого психозу;

– Повітряний Змій – Удав – П'явка – трикутник невротичного буття.

Запропонована схема показує ступінь близькості суб'єкта до певного життєвого фіналу. Перебування у великому трикутнику Кобра – Повітряний змій – П'явка наближає терапію до ефективного завершення; натомість перебування у трикутнику Кобра – Повітряний змій – Удав унеможлиблює її. Причина останнього прогнозу полягає в наявності Удава, до психотичних дій і думок якого суб'єкт особливо чутливий, і бракує П'явки, яка могла би зупинити процес його психотизації.

Перебування у великому соціальному трикутнику окреслює відносини суб'єкта з конкретними контрагентами й вказує на уникнення ситуації спілкування з рештою контрагентів. Принаймні один із чотирьох основних контрагентів (крім Вужа, який присутній завжди) стає факультативним. Саме таку кількість активних контрагентів ми пояснюємо тим, що суб'єкту складно утримувати взаємодію з більш ніж трьома контрагентами. Невротичний суб'єкт допускає лише одну антагоністичну пару до взаємодії, оскільки дві антагоністичних пари позбавляють його контролю ситуації. Так утворюються великі соціальні трикутники на значний проміжок часу. Виокремлення однієї антагоністичної пари пояснюється тим, що в цьому конфлікті суб'єкт прагне досягти дезабсурдизації власного неврозу. Особливість цієї ситуації полягає в тому, що визначальним чинником розвитку суб'єкта стає все ж не антагоністична пара, а контрагент, який виявляється вільним від опонента. Наприклад, у трикутнику фундаментальної фрустрації Кобра – Повітряний змій – Удав останній контрагент не має антагоністичної пари. Тому саме він визначає характер соціодинаміки неврозу. Він не має антагоніста, а тому його вплив не врівноважується протилежним поглядом. За таких умов комунікація Удава набуває потужного впливу на суб'єкта, який не має контрагентів, що могли би запропонувати йому альтернативний шлях розвитку.

Соціодинаміка неврозу – це зміна великих соціальних трикутників, яка здійснюється за посередництва змін у малих соціальних трикутниках шляхом включення в комунікацію нового контрагента.

Малі трикутники показують соціодинаміку неврозу в конкретній ситуації. Якщо у великих трикутниках Вуж не відіграє суттєвої ролі, стає ніби нейтральним соціальним фоном, то в малих трикутниках він виконує важливу функцію підтримки невротичного розладу. Його винятковість продиктована тим, що він єдиний контрагент, який не має природної антагоністичної пари. Саме завдяки Вужам суб'єкт підтримує існування абсурду, що є осердям неврозу.

Теоретично нівелювання Вужа призводить до швидкого згасання невротичного розладу, щоправда, без чіткого прогнозування долі суб'єкта.

Втрата Вужів – це втрата соціальної невротичної опори. Після цього суб'єкт може легко змінитися під впливом як П'явки, так і Удава. Проте невротичний суб'єкт заздалегідь унеможлиблює такий варіант, оскільки зазвичай оточує себе значною кількістю Вужів. Втрату кількох із них він легко переживає, щоправда, намагається одразу відновити їхню популяцію. Особливо яскраво цей механізм помітний у ситуації, коли суб'єкт потрапляє до тоталітарного деструктивного культу, який цілеспрямовано нівелює всі його попередні соціальні зв'язки. Особливо відчутною стає втрата Вужів (батьків і друзів). За таких умов суб'єкт втрачає зв'язок із власним абсурдом, який більше ніким не підтримується. Отже, сектантам (типичним Удавам) стає легко «задушити» свого клієнта в «обіймах любові» (техніка «бомбардування любов'ю»), адже той на додачу перебуває під дією позбавлення від колишнього неврозу.

Ще одна особливість неврозу полягає в тому, що малі трикутники – це почергова зустріч Вужа з нейтральним контрагентом і з одним з антагоністичних контрагентів. Простежимо динаміку малих трикутників у межах великого трикутника фундаментальної фрустрації Кобра – Повітряний змій – Удав. Перші два контрагенти є антагоністами, тому малі трикутники будуть такими: Кобра – Удав – Вуж і Повітряний змій – Удав – Вуж. Власне, суть неврозу в тому й полягає, що абсурд стає можливим і не зникає. У нашій схемі, як можна помітити, два малих трикутники стають соціальною умовою утворення типового абсурду: «і те, і не те; і друге, і не друге» [1]. «І те» – тому що два із трьох контрагентів будуть однаковими. Але «не те» – тому що один із контрагентів в одному малому трикутнику є антагоністом контрагента в другому трикутнику. Як зазначалося, два малих трикутника утворюють великий трикутник неврозу, тобто в перспективі вони об'єднані. Власне, це – формула абсурду в соціодинамічному вимірі.

Малі соціальні трикутники дозволяють прогнозувати стан суб'єкта (рис. 2). Зауважуємо,

Рис. 2. Малі трикутники неврозу

що оцінка станів у цьому випадку є приблизною. Ми не втрачаємо надії в майбутньому дати їм більш точну характеристику. Сьогодні ми схильні виокремлювати чотири основних стани невротичного суб'єкта: вразливий, мінливий, стихшений (заспокоєний) і усталений.

Усталений (Удав – Вуж – Повітряний змій). Цей стан особистості є найбільш віддаленим від терапії; найчастіше він має неклінічну форму психопатії. Суб'єкт у цьому стані, дарма що неадекватний, для оточуючих є передбачуваним і стабільним. Зазвичай не конфліктує, дарма що укріплюється в психопатичних фантазіях. Розслаблений, втомлений. Будь-які спроби коригувати його стан наштовхуються на щире нерозуміння (актуалізацію абсурду) або появу соматичної симптоматики.

Вразливий (Удав – Вуж – Кобра). У цьому стані суб'єкт демонструє підвищену дратівливість, оскільки відчуває порушення власної концепції буття. Може демонструвати клінічну форму психопатії. У нього актуалізується потреба підвищувати рівень неадекватної активності, спрямованої на досягнення успіху. Енергійний. Конфліктний. Фрустрація супроводжується афективними реакціями.

Стишений (Повітряний змій – Вуж – П'явка). Суб'єкт не відчуває загрози власній концепції буття, виявляє помірний рівень енергійності. Назагал виглядає заспокоєним. Стабільний в емоційних реакціях. Стосунки з оточенням помітно пом'якшуються. Може дослухатися до порад, приймати компромісні рішення. Водночас нездатний до системних змін, відмовляється від ризикованих для себе рішень. Від усталеного стану його вирізняє значно вища здатність до корекції поведінки.

Мінливий (Кобра – Вуж – П'явка). Стан найбільш близький до особистісних змін. Суб'єкт перебуває в розбалансованому стані через дії Кобри, але водночас зазнає терапевтичного впливу від П'явки. Енергійний. Нестабільний. Може приймати імпульсивні рішення. Часто відчуває себе в глухому куті. Від вразливого стану його вирізняє нижчий рівень психологічного захисту, готовність змінюватися.

Невроз є перехідним станом розвитку особистості. Він забезпечує якісні зміни особистості. Проте часом суб'єкт може застрягати в невротичному стані. Під час неврозу він балансує між фундаментальною фрустрацією (у трикутнику Удав – Кобра – Повітряний змій), яка своїм фіналом може мати психоз, самогубство, в'язницю тощо, та нівелюванням неврозу (П'явка – Кобра – Повітряний змій), що може завершитися досягненням конгруентності та самоактуалізації особистості.

Суб'єкт залишається достатньо стабільним, якщо з комунікації виключена Кобра. Конфлікти з Повітряними зміями та підтримка Вужів забезпечують підтримку невротичного абсурду і навіть стабілі-

зацію. Включення Кобри в соціальну взаємодію означає порушення внутрішнього балансу, ослаблення вибудованого психологічного захисту. Суб'єкт стає чутливим до необґрунтованості власного абсурду, його штучності, нереалістичності, несправедливості, ситуативної неадекватності. Кобра змушує суб'єкта перевіряти на практиці обґрунтованість власного абсурду. Фактично Кобра є основним контрагентом, який переводить суб'єкта або в стан фрустрації та психозу (за підтримки Удава) або в стан конгруентності (за підтримки П'явки). Варто завжди пам'ятати, що Кобра небезпечно кусає, але остаточно «душить» Удав і «лікує» П'явка. Основна проблема невротичного суб'єкта полягає в тому, що реалізувати програму Кобри йому не до снаги (бракує емоційних, інтелектуальних і поведінкових ресурсів), а тому відбувається фундаментальна фрустрація і суб'єкт може або нівелювати невроз у взаємодії з П'явкою, або погіршити свій стан у взаємодії з Удавом (соматична симптоматика, гострий психоз, протиправні дії).

Суб'єкту комфортно перебувати у взаємодії з Вужами та Повітряними зміями. З останніми він конфліктує і таким чином підтримує ілюзію власної адекватності, значущості, конкурентності. Контроль Повітряних зміїв, який він повсякчас перевіряє, допомагає суб'єкту бути спокійним за власну життєву ситуацію.

Отже, Повітряні змії, хоча й здаються формальними опонентами неврозу суб'єкта, але змістовно такими не є. Навпаки, вони захищають його самооцінку, неадекватність від справжньої ревізії. Задача психотерапевта зводиться до того, щоби знаходити Кобру, яка провокує психотичні зміни суб'єкта, і самому ставати для суб'єкта П'явкою. Тільки в такому поєднанні особистісні зміни стають можливими. Власне, психотерапія зводиться до того, щоби суб'єкт усвідомив приховане значення Кобри, поступово нівелював його значення у життєвому досвіді; був чутливим до провокаційних психотичних пропозицій Удава і повсякчасно розумів «ведмежу послугу» Вужів.

Психотерапія в соціодинамічному вимірі полягає в тому, щоби перевести комунікацію суб'єкта в трикутник нівелювання неврозу. Найважче і найважливіше вивести його з малого трикутника Удав – Вуж – Повітряний змій (вивести зі стану усталеності). Більш швидкі зміни з'являться, якщо клієнта виводити через трикутник Удав – Вуж – Кобра, хоча це має свої ризики загострення психозу. Консервативне лікування відбуватиметься через трикутник Повітряний змій – Вуж – П'явка. Проте за будь-якої траєкторії психотерапії стан мінливості вимагатиме конфронтації під час виходу суб'єкта на соціальний трикутник Кобра – Вуж – П'явка.

Висновки і пропозиції. Запропонований підхід до оцінки соціодинаміки невротичного роз-

ладу дозволяє, по-перше, ідентифікувати актуальне (малий трикутник) і потенційне (великий трикутник) соціальне оточення суб'єкта; по-друге, прогнозувати психологічний стан суб'єкта і його найбільш вірогідні результати розвитку; по-третє, здійснювати моніторинг психотерапевтичного процесу.

Література:

1. Мазяр О. Психофізіологічний механізм формування невротичного розладу / О. Мазяр // *Врачебное дело*. – 2017. – № 7. – С. 110–116.
2. Стюарт Й., Джойнс В. Основи ТА: Транзакційний аналіз / Йен Стюарт, Венн Джойнс ; пер. з англ. – К. : ФАДА Лтд, 2002. – 393 с.
3. Инглиш Ф. Различие Жертвы в Драматическом треугольнике / Фанита Инглиш ; под ред. О. Голубковой // *Технологии коммуникации в транзактном анализе*. – СПб. : Издательство «ОМ-Пресс», 2006. – С. 33–37.
4. Петровский А. Метасловарь транзактного анализа : вместо предисловия / А. Петровский // Берн Э. Транзактный анализ в психотерапии : системная индивидуальная и социальная психиатрия / Эрик Берн ; пер. с англ. – М. : Академический Проект, 2001. – С. 7–26.
5. Берн Э. Транзактный анализ в психотерапии : системная индивидуальная и социальная психиатрия / Эрик Берн ; пер. с англ. – М. : Академический Проект, 2001. – 320 с.
6. Берн Э. Что вы говорите после того, как сказали «привет», или психология человеческой судьбы / Эрик Берн ; пер. с англ. А. Румянцевой. – М. : РИПОЛ классик, 2004. – 416 с.
7. Штайнер К. Сценарии жизни людей. Школа Эрика Берна / Клод Штайнер. – СПб. : Питер, 2003. – 416 с.
8. Хеллингер Б. Порядки любви : разрешение семейно-системных конфликтов и противоречий / Берт Хеллингер. – М. : Изд-во Института психотерапии, 2003. – 400 с.
9. Вершинин М. Лженаука в психологии : почему расстановки по Хеллингеру – это бесполезная пустышка-психоБАД! / М. Вершинин, Е. Волков // *Здоров'я України*. – 5 липня 2013 р. – С. 56–57.

Мазяр О. В. Социальный анализ личностной проблемы

В статье представлена общая схема социального анализа личностной проблемы. Автор выделяет пять контрагентов субъекта, которые на социальном уровне обеспечивают его невротическое функционирование. Представлено психологическое описание контрагентов. Проанализированы особенности поведения и перспективы развития субъекта в зависимости от актуального социального окружения.

Ключевые слова: невротические состояния, личностная проблема, социодинамика, абсурд, конфликт.

Mazyar O. V. Social analysis of a personal problem

The article presents the general scheme of the social analysis of the personal problem. The author distinguishes five counterparties of the subject, which ensure its neurotic functioning at the social level. A psychological description of counterparties is made. The peculiarities of behavior and perspectives of subject's development depending on the actual social environment are analyzed.

Key words: neurotic condition, personality problem, sociodynamics, absurdity, conflict.